

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ SÖZÖNLƏRİN CÜMLƏNİN FORMALAŞMASINDA VƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ ROLU

1. Giriş. Funksional yanaşmanın tərəfdarları hesab edirlər ki, dil vahidinin mənası onun anlayış və ya referentlə əlaqəsi ilə deyil, yalnız onun digər dil vahidlərinə münasibəti ilə öyrənilə bilər. Bunu çox sadə şəkildə belə göstərmək olar: biz bilirik ki, məsələn, “move” və “movement” sözlərinin mənası nitqdə fərqli funksiya göstərdiyi üçün fərqlidir. Bu sözlərin işlədildiyi kontekstləri müqayisə etdikdə onların başqa sözlərə münasibətdə fərqli mövqelər tutduqlarını görmək olar [1]. Müasir ingilis dilində sözönləri qapalı leksik kateqoriyaya aid olan sözlər kimi dəyərləndirilir. Baxmayaraq ki, sözönu ismi birləşmədən əvvəl gələn və məkan münasibətlərini ifadə edən yeganə sözdür, sözönu sinfi bu məhdud anlayışdan daha çoxunu özündə birləşdirir. Sözününün tamamlayıcı qəbul edib-etməməsinə, sözününün hansı növ tamamlayıcı qəbul etməsinə, tamamlayıcının sözününün hansı tərəfində olmasına, sözününün bir və ya bir neçə sözdən ibarət olmasına görə növlərə bölmək olar. İsmi birləşmədən ibarət tamamlıq qəbul edən sözönu təsirli, etməyənlər isə təsirsiz sözönu adlanır.

Müasir ingilis dilində sözönlərinin quruluş baxımından 5 növü mövcuddur: sadə, düzəltmə, mürəkkəb, feili sifətdən ibarət və birləşmə kimi işlənən sözönləri.

2. Mövzu ilə bağlı müzakirələr

Sözönu nitq hissəsinin tərfi məsələsinə nəzər yetirək. Belə ki, bu dil hadisəsinə müxtəlif təriflər verilmişdir. L.S.Barxudarov, D.A.Ştelling sözönu nitq hissəsini bu cür xarakterizə edir:

“Sözönləri predmetə münasibət bildirən köməkçi sözlərdir. Cüm-lədə sözönu bir qayda olaraq ismə və ya isimləşmiş əvəzliyə, həmçinin isim əlamətini qoruyub saxlayan substantiv mənşəli feili formaya, yəni cerunda olan münasibəti bildirir” [2, s. 249].

N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.E.Ossovskaya, K.A.Quzeyeva isə sözönlərini aşağıdakı kimi tərif etmişlər: “Sözönu öz mənasına görə iki əsas söz arasında əlaqəni ifadə edən köməkçi sözdür. Onun semantik əhəmiyyəti isə, müxtəlif sözönlərinin bir və eyni sözlə işləndikdə üzə çıxır [3, s. 160].

Sözönu köməkçi nitq hissələrindən biri olaraq Hind-Avropa dillərinə (rus, fransız, alman, italyan, ispan və s.) xas olan dil vahididir. Bu nitq hissə-sinin bir çox dillərdə mütəxəssislər tərəfindən tədqiq olunmuş, öyrənilmiş olmasına baxmayaraq, sözönlərlə bağlı bəzi həllini gözləyən məsələlərin hələ də mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır.

Elmi-nəzəri ədəbiyyata əsasən, aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, ümumiyyətlə götürdükdə, sözönləri ilə əlaqədar dilçilikdə aşağıdakı məsələlər tam öz həllini tapmamışdır: sözönlərinin nominativ mənasının olub-olmaması, sözönlərinin sözlər və ya cümlələr arasında mövcud olan əlaqə və münasibətləri ifadə etməsi, sözönlərinin morfoloji quruluşuna görə növ bölgüsü, sözönlərinin cümlədə mövqeyi, sözönlərinin mənaca növ bölgüsü. Bu məsələlər arasında ən nəzərəçarpanı, sözönlərinin nominativ və ya leksik mənaya malik olub-olmaması məsələsidir və dilçilikdə bu barədə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Daha bir tədqiq ediləsi aspekt isə bəzi sözönlərinin yeni zamanda bir neçə sözönu növü kimi çıxış etməsidir.

Bəzi dilçilər sözönlərinin nominativ mənadan məhrum olaraq, yalnız qrammatik mənaya malik olduğunu, bəzi mütəxəssislər isə onların qrammatik mənə ilə yanaşı həm də leksik mənaya malik olduğunu qeyd edirlər.

H.Suit sözönlərinə aid olan “Form-words” terminini işlətməmişdir. Onun fikrincə **the, is** kimi sözlər formaca sərbəst işlənsələr də, mənaca sərbəst deyillər [4, s. 22]. O, bu cür sözləri “Form Words” (forma və ya formal sözlər) adlandırır. Lakin H.Suit elə buradaca “Form-Words”-ün bir növünün də olduğunu göstərir və qeyd edir ki, əgər “Form Words” (forma və ya formal sözlər) tamamilə mənadan məhrumdursa, onda biz onları “Empty words” (boş sözlər) adlandıra bilərik” [4, s. 22]. Müəllif, “Empty words” dedikdə leksik mənaya malik olmayan və sərbəst işlənə bilən sözlər qrupunu nəzərdə tutması başa düşülür.

Sözönlərinin nominativ mənaya malik olmasına gəldikdə isə, H.Suit öz təsnifatında bu haqda ümumi fikir söyləmiş, sözönlərinin “yalnız özü-nəməxsus leksik mənaya” malik olduğunu bildirmişdir.

C.S.Nesfield sözöünə belə tərif vermişdir: “Əgər hər hansı bir söz iki əvəzlik və ya əşya arasında bəzi əlaqələr ifadə edərsə, həmin söz sözönu adlanır” [5, s. 2]. C.S.Nesfield, bu tərifdə sözönlərinin qrammatik əlaqə ifadə etmək funksiyasının olduğunu vurğulamış, lakin o, da sözönlərinin nominativ mənaya malik olması məsələsinə toxunmamış, onların sadəcə məkan və zamana görə qruplaşdırıldığını qeyd etmişdir.

R.Kverk, S.Qrinbaum sözönlərinin qrammatik əlaqə yaratdığını göstərmiş, lakin onların leksik mənası haqda isə fikir söyləməmişlər və sözönu aşağıdakı kimi səciyyələndirmişlər: “Ən ümumi sözlərlə ifadə etsək, sözönu iki varlıq və ya obyekt arasındakı əlaqəni bildirir ki, onlardan da biri sözönlü tamamlıq vasitəsilə ifadə olunur” [6, s. 134].

İngilis dilçisi U.Kobetin müəllifi olduğu kitabda sözönyə verdiyi tərif isə aşağıdakı kimidir. Qeyd edək ki, o, sözönlərinin yalnız mövqe baxımından tərifini vermiş, lakin onların hər hansı bir mənə daşması haqda fikir söyləməmişdir.

Sözönu iki latın sözünün – “**pre**” və “**position**” sözlərinin birləş-məsindən yaranmışdır ki, bu da “**öndə**” və “**yer**” mənalarını ifadə edir. Bu ad bu qəbildən olan sözlərə ona görə verilmişdir ki, onlar əksər hallarda isim və əvəzlikdən öndə dayanır” [7, s. 16].

²⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan Elektron poçt ünvanı: nushabe_haqverdi@yahoo.com

R.Cəkobs sözünün bu cür xarakterizə etmişdir: “Belə bir maraqlı fakt da mövcuddur ki, bütün ismi ifadələr öz strukturlarının dərinliyində özləri ilə işlənən (əlaqəli) sözünə malikdirlər, hətta baxmayaraq ki, onlar tez-tez səthi struktura – üzdə (ilk baxışda) işlən-mirlər. Məsələn: “*The army destroyed the fortress – Ordu qalanı dağıtdı*” cümləsində sözünü yoxdur. Lakin cümlə transformasiya edildikdə aşağıdakı şəkli alır” [8, s. 136].

The army's destruction of the fortress – Ordunun qalanı dağıtması

Buradan belə başa düşülür ki, sözünü özündən əvvəl və sonra gələn sözlərlə bilavasitə əlaqəlidir və onun daşdığı mənə da birgə işləndiyi bu sözlərlə bağlıdır.

Qərb dilçiləri əsasən sözünlərinin leksik mənaya malik olması barədə fikirlər söyləməmişlər, əksinə onlar sözünlərinin dildə qrammatik mənə ifadə etdiyini bildirmişlər. Azərbaycan dilçiliyində də sözünləri haqda müəyyən fikirlər mövcuddur. İngilis dilində mövcud olan sözünlərdən bəhs edən dilçilərdən biri O.Musayev isə özünün müəllifi olduğu kitabda sözünün aşağıdakı kimi xarakterizə edərək yazmışdır:

“Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox zəif olduğundan cümlədə isim (yaxud əvəzlik) ilə digər nitq hissələri arasında mövcud olan qrammatik əlaqələr müxtəlif sözünləri vasitəsilə ifadə edilir. **The name of the boy** birləşməsində **name** və **boy** isimləri arasında mövcud olan qrammatik əlaqə (mən-subiyyət əlaqəsi) “*of*” sözünü vasitəsilə ifadə edilmişdir” [9, s. 317].

Onu da qeyd etmək ki, O.Musayev sözünlərinin leksik mənasının olmadığını, onların yalnız qrammatik mənaya malik olduğunu deyir [9, s. 325].

Digər dilçi İ.Rüstəmli yazır ki, “cümlədə qrammatik cəhətdən bir-birindən asılı olan sözlər arasında əlaqə sözünləri vasitəsilə ifadə olunur. Sözünü özündən sonra gələn isim (əvəzlik) ilə birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edir. O, yalnız qoşulduğu söz və ya birləşmələrlə birlikdə cümlə üzvünün tərkibinə daxil olur və cümlə üzvünün ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Sözünləri hər hansı bir ismə və ya ismin yerində işlənən sözə aid olub onunla başqa sözlər arasında sintaktik əlaqə yaradır. Sözünlərinin mənası, onların aid olduğu əsas sözün leksik və qrammatik mənası ilə bağlı olur” [10, s. 4]. Digər mütəxəssis E.Hacıyev isə sözünlərinin leksik mənaya malik olmasını qəbul edir [11, s. 126].

After behaving as badly as possible all day, she came fondling to make it at night. – Bütün günü özünü mümkün qədər pis apardıqdan sonra, o, bunu gecə etmək üçün nəvaziş göstərə-göstərə gəldi.

Two o'clock of a morning before some dance or party he and Celia and the gang would come to Fatty's ... – Hansısa rəqs və ya qonaqlıqdan əvvəl səhər saat 2-də, o və Selia və banda Fətigilə fəldi. Müəllif bu misallardakı sözünlərinin zaman əlaqəsi yaratdığını qeyd etmişdir [11, s. 126].

Azərbaycan dilçiliyində də sözünlərinin həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olması haqda fikirlər haçalanır. O.Musayevin fikirləri, yəni, sözünlərinin leksik mənaya yox, qrammatik mənaya malik olması və qrammatik funksiya daşması fikri daha çox qəbul edilən fikirdir.

Rus dilçilərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, onların da fikir-lərində eyniyyət yoxdur. Bu müəlliflərdən bəziləri belə hesab edir ki, sözün-lərinin özünəməxsus leksik mənası vardır və bu mənə hətta söz birləşməsi və cümlədən kənarda da özünü büruzə verir. Qeyd etmək lazımdır ki, onların bir qismi sözünlərinin özünəməxsus leksik mənasının olduğunu, digər qismi isə onların leksik mənasının olmadığını hesab edirlər. B.İlyişin fikrincə, sözünləri təkcə sözlər arasında mövcud olan qrammatik mənanı ifadə etməyə xidmət etmir, onlar həm də müəyyən mənanın yaradılmasına və ya ifadə edilməsinə xidmət edir [12, s. 138].

“*He will come before dinner*” (O, nəhərdən əvvəl gələcək) və “*He will come after dinner*” (O, nəhərdən sonra gələcək)” cümlələrini nümunə kimi gətirərək yazır ki, bu cümlələrdə before və after sözünləri bir tərəfdən, təkcə **he will come**, digər tərəfdən **dinner** sözləri arasında qrammatik əlaqəni ifadə etmir, həm də prosesin baş verdiyi zamanın çalarını yaradır.

Sözünlərinə dair geniş tədqiqat aparmış rus dilçisi B.N.Aksenonun isə sözününə dair fikirləri aşağıdakı kimidir: Başqa sözlə, sözünü əsrlər boyu mövcud olan əsas qrammatik əlaqələri ifadə edən sözlərdir” [13, s. 20].

Digər tanınmış rus dilçisi V.V.Burlakova sözünlərinin özünəməxsus leksik mənasının olması fikrini dəstəkləyərək yazır:

“Sözünləri heç də leksik mənası olmayan sözlər deyildir, onların bağlayıcı funksiyası ilə yanaşı, müstəqil semantik məzmunu da vardır” [14, s. 93].

Y.A.Reyman, N.B.Üspenskaya və İ.B.Borkovskaya sözününün söz-lər arasında əlaqə ifadə etdiyini bildirirlər. Onlar həm də, sözünlərinin müxtəlif münasibətlər ifadə etdikləri üçün çox rəngarəng və çoxtərəfli olmasını göstərirlər [15, s. 5].

3. Nəticə. Sözün sadə səslər toplusundan fərqi sözün mənə kəsb etməsidir. Sözün mənası obyektiv olaraq mövcud reallığı əks etdirir. Lakin mənə təkcə sözün reallıq obyektlərilə (yəni əşyalar, hadisələr, əlamətlər, hərəkətlər) əlaqəsi ilə deyil, həm də sözün konkret dil sistemindeki yeri ilə müəyyən edilir. Dildə sözlər arasında əlaqə yaratmaq funksiyası sözünülərin üzünə düşür. Müasir ingilis dilində sözünüləri köməkçi nitq hissələrindən biri hesab olunur.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji baxımdan zəifdir. Odur ki, cümlədə isim ilə digər nitq hissələri arasında əlaqə yaratmaq üçün sözünülərdən istifadə olunur. Müasir ingilis dilində sözünülərin morfoloji quruluşuna və ifadə etdikləri qrammatik mənalara görə təsnif etmək olur.

Sözönlərini əsas nitq hissələrini fərqləndirən cəhətlər sırasına onların (əsas nitq hissələrinin) sözdüzəldici ünsürlərə, qrammatik kateqoriyaya malik olması və hər hansı bir cümlə üzvü kimi işlənməsi daxildir. Sözönlərində isə belə xüsusiyyətlər yoxdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) https://en.wikipedia.org/wiki/Preposition_and_postposition
- 2) Бархударов Л.С., Штеллинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Высшая школа, 1965, 432 с.
- 3) Kobrina N.A., Komeyeva E.A., Ossovskaya M.E., et al. An English Grammar-Morphology. Moscow: Просвещение, 1985, 288 p.
- 4) Sweet H.A. New English Grammar, Logical and Historical. Part I. Oxford, Oxford University Press, 1892, 225 p.
- 5) Nesfield J.C. Outline of English Grammar. London: MAXMILLAN & CO., 1918, p. 239.
- 6) Quirk R., Greenbaum S., Leech G. A University Grammar of English. Moscow: Высшая школа, 1982, p. 392.
- 7) Cobbett W. A Grammar of the English language. Oxford: Oxford University Press, 1984, p. 179.
- 8) Jacobs R.A., Rosenbaum P.S. English Transformational Grammar. Waltham, Massachusetts, Toronto: USA, 1968, p. 294.
- 9) Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 587 s.
- 10) Rustamli I. I'm the Preposition – Learn me and I shall help you to speak good English. Bakı: Zaman, 1999, p. 284.
- 11) Hacıyev E.İ. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, 268 s.
- 12) Ильин Б. История английского языка. М.: Высшая школа, 1968, 420 с.
- 13) Аксененко Б.Н. Предлоги Английского Языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956, 318 с.
- 14) Бурлакова В.В. К вопросу о лексическом значении предлогов. Ленинград, 1971, 156 с.
- 15) Рейман Е.А. Английские предлоги - значения и функция. Ленинград: Наука, 1982, 241 с.

Açar sözləri: sözönləri, funksional, məna, ismi münasibət, əlaqə, cümlə

Key words: prepositions, functional, meaning, noun relation, relationship, sentence

Ключевые слова: предлоги, функция, значение, отношение существительного, отношение, предложение

Xülasə

Məqalədə müasir dilçilikdə sözönlərin cümlənin formalaşmasında və mənimsənilməsində rolu araşdırılır. Dildə sözlər arasında əlaqə yaratmaq funksiyası sözönlərin üzərinə düşür. Müasir ingilis dilində sözönləri qapalı leksik kateqoriyaya aid olan sözlər kimi dəyərləndirilir. İngilis dilində bu nitq hissəsi bəzən *prepositions*, bəzən də *adpositions* adlandırılırlar. Onlar sözönlü birləşmələrin aparıcı (baş) elementi kimi funksiya göstərir və əsasən də ismi birləşmələrin tərkibində işlənir. Semantik baxımdan sözönləri əsasən zaman və məkan anlayışları ifadə edir, morfoloji baxımdan isə onlar əsasən infleksiya qəbul etməyən sadə formada olur.

The role of prepositions in sentence formation and acceptance in modern linguistics

Summary

The article deals with the role of prepositions in sentence formation and acceptance in modern linguistics. The function of creating a connection between words in the language falls on prepositions. Prepositions in modern English are valued as words belonging to a closed lexical category. In English, these parts of speech are sometimes called *prepositions* and sometimes *adpositions*. They function as the leading (head) element of preverbal compounds and are mainly used in noun compounds. From the semantic point of view, prepositions mainly express concepts of time and space, and from the morphological point of view, they are mostly in the simple form that does not accept inflection.

Роль предлогов в образовании и принятии предложений в современной лингвистике

Резюме

В статье рассматривается роль предлогов в образовании и принятии предложений в современном языкознании. На предлоги ложится функция создания связи между словами в языке. Предлоги в современном английском языке оцениваются как слова, относящиеся к закрытой лексической категории. В английском языке эти части речи иногда называются предлогами, а иногда и приставками. Они выполняют функцию ведущего (головного) элемента в предвербальных сложных словах и употребляются главным образом в составных словах существительных. С семантической точки зрения предлоги выражают главным образом понятия времени и пространства, а с морфологической - преимущественно в простой форме, не допускающей словоизменения.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova